

Заклади культури та освіти Вінниччини в умовах нацистської окупації (1941–1944 рр.)

Воєнні дії та окупація Вінниччини німецькими військами завдали освітнім та культурним установам області значних матеріальних втрат та руйнувань. В умовах нацистського режиму представники української інтелігенції прагнули відновити роботу навчальних закладів та відродити культурне життя в окупованих районах.

Проблема лише фрагментарно вивчалася в історичній літературі, в основному, як фрагмент на загальноукраїнському тлі¹. Тому, метою статті є дослідження функціонування культурно-освітніх закладів окремого регіону в умовах нацистської окупації.

20 липня 1941 р. німецькі війська окупували м. Вінницю, а невдовзі і всю область. Незабаром були організовані тимчасові органи місцевого самоврядування, покликані налагодити в краї повсякденне життя мешканців. На перших порах окупанти проявляли байдужість до освітніх та культурних потреб місцевого населення і лояльно ставилися до намагання української інтелігенції відродити національне життя.

Активними членами українських органів влади та громадських патріотичних організацій були члени похідних груп ОУН. Вони влаштовували культурно-освітні заходи серед населення, поширювали листівки, плакати та літературу патріотичного змісту, проводили пропагандистську та просвітницьку діяльність. У газеті “Вінницькі вісті” друкувалися матеріали з історії, етнографії, культури українського народу. Такі матеріали пробуджували у населення почуття національної свідомості, посилювали

сприйняття ідеї про самотність українського народу. Представники інтелігенції та місцева цивільна влада вважали, що з допомогою Німеччини можливо побудувати нове життя в Україні і вірили, що німці опікуватимуться духовними інтересами народу і допоможуть у налагодженні роботи культурно-освітніх установ.

В роки нацистської окупації відновлювалося культурно-мистецьке життя. Після виконання ремонтних робіт було відкрито краєзнавчий музей з його археологічним, природничим та художнім відділами. Зберігся після військових подій 1941 р. літературний музей М. М. Коцюбинського. Поновив роботу Вінницький історичний архів, в якому зберігалося до одного мільйона справ міських та районних установ. До архіву з 1941 р. передавала свої справи Вінницька міська управа.

У серпні 1941 р. у Вінниці виставою “Наталка Полтавка” відновив свою роботу музично-драматичний театр. Більшість вистав ставили місцеві актори, інколи приїздили з виставою артисти з Києва. В кінотеатрах демонструвалися переважно німецькі, інколи румунські фільми, але з українським перекладом. Вінницький кінотеатр “Палас” демонстрував німецькі фільми, які поширювалися через систему Українфільму: “Інтермецо”, “Оперета”, “Великі порядки”, “Любов і математика”, “Віденські історії” та румунські — “Дівчина базару”, “Багато пригод через Емму” та інші.

Відновлювали роботу бібліотеки. У Вінниці працювало 4 бібліотеки з двома філіями, які обслуговували навчальні заклади. В них зберігалося більше одного мільйона томів літератури. Серед бібліотек міста було дві всеукраїнського значення. За перший окупаційний рік бібліотеки міста обслужили 2100 читачів і видали біля 50 тис. примірників літератури².

За короткий час за участю німецьких військових радіофахівців на значній території області була відновлена радіомережа. 5 серпня 1941 р. вінницький радіовузол сповістив про початок своєї роботи. Окрім інформації про

події на фронті та німецького пропагандистського матеріалу, по місцевому радіо часто звучали культурологічні та освітні передачі.

У жовтні 1942 р. у Вінниці побував референт преси та культури Житомирського генералкомісаріату Ешенгаген, який знайомився з життям та роботою культурних установ краю. Він давав вказівки щодо роботи редакції газети “Вінницькі вісті”, відвідав краєзнавчий музей та обласний архів. Документами Вінницького архіву цікавився працівник Магдебурзького інституту права доктор юридичних наук Ф. Клейн. За завданням інституту він вивчав на основі українських архівів проблему впливу Магдебурзького права на українські закони³.

У цей важкий період можна було спостерігати й деякі прояви літературного життя. У 1940 р. до міста переїхав письменник Ігор Костецький. Під час війни він викладав у фармацевтичному технікумі та деякий час очолював редакцію газети “Вінницькі вісті”, де друкував матеріали з питань мистецтва, культури, вірші, переклади. Восени 1942 р. його відправили на примусові роботи до Німеччини. Після нього редактором газети був інший український письменник Михайло Орест, який також друкував у ній свої вірші та переклади. У цій же газеті часто виступав поет Валер’ян Тарноградський, свідок розкопок у Вінниці могил з останками жертв НКВД (відгукнувся на цю подію віршем, що був опублікований у книзі А. Трембовецького “Злочин у Вінниці” (1943 р.). Після звільнення Вінниці був заарештований НКВС, засуджений на 18 років і помер у виправно-трудовому таборі.

Упродовж 1943 р. у Вінниці побував український учений філолог, громадський і політичний діяч Юрій Бойко. Тут він писав одну з найважливіших своїх праць “Шлях нації”, в якій виклав теорію і практику українського національно-визвольного руху, викривав систему російського гноблення України та геноцид німецьких фашистів на українських землях⁴.

У перший період німецька адміністрація лояльно ставилася до намагання української інтелігенції відновити роботу навчальних закладів. В області було організовано облік майна шкіл та проведено реєстрацію дітей шкільного віку. У першій половині вересня 1941 р. у м. Вінниці було відкрито одну початкову, дві неповно-середні і 10 середніх шкіл. У другій половині 1941–1942 навчального року деякі школи були об'єднані, і у місті функціонувало 9 шкіл. У червні 1942 р. було відкрито двокласну німецьку школу для дітей місцевих німців. На той час у місті проживало близько ста родин німецького походження⁵.

В щойно відкритих школах з'явилися портрети Т. Шевченка, М. Коцюбинського, І. Франка, а також ікони, вводилося викладання закону Божого. Труднощі були через відсутність нових навчальних програм, навчальних планів, нестачу зошитів та підручників. У нових тимчасових навчальних планах і програмах передбачалося більш повне, ніж за радянських часів вивчення історії України, української та німецької мов.

У навчальних закладах за відсутності нових підручників дозволялося користуватися радянською навчальною літературою, здійснивши певні зміни. Одночасно викладачі місцевого педагогічного інституту проводили роботу по підготовці нових підручників. Заповнити нестачу підручників повинні були спеціальні бібліотеки, в яких збиралася література для надання методичної допомоги вчителям. У жовтні 1941 р. на методичній нараді вчителів географії України та початкових класів було прийнято рішення створити бібліотеку при Будинку вчителя з необхідною навчальною літературою⁶.

Складні умови війни та тривала ідеологічна обробка населення в радянські часи вимагали значних зусиль, щоб переконати вінничан, інтелігенцію в необхідності будувати своє життя на національній основі і долучитися до розбудови власної української держави. Питання виховання учнівської

молоді у національному дусі обговорювали вінницькі учителі у 1941 р. на вересневій педагогічній конференції⁷.

Педагогічні колективи навчальних закладів формувалися з фахівців, які сумлінно ставилися до своєї роботи, були лояльними до нової влади і не байдужі до української історії та культури. У 78 народних школах Вінницького гебіту, в яких навчалося біля 7 тисяч учнів, навчальний процес забезпечувало 180 вчителів⁸.

За сприяння міського самоврядування та обласного відділу освіти був відкритий Вінницький педагогічний інститут. З 1 жовтня 1941 р. розпочалося навчання на мовно-літературному, історичному та фізико-математичному факультетах. На початку 1942 р. в педагогічному інституті навчалося 525 студентів. Для належної підготовки студентів до зимової екзаменаційної сесії щосуботи викладачі інституту проводили консультації з історії України, загальної історії, німецької мови, української мови та літератури, світової літератури, теорії літератури, психології та педагогіки, елементарної математики та аналітичної геометрії, фізики та вищої математики.

В інституті діяли курси вивчення німецької мови. Восени 1942 р. 230 випускників курсів були направлені в школи для викладання німецької мови, а також влаштовані перекладачами на підприємствах та установах області⁹.

Однак добре налагодити навчання в педагогічному інституті так і не вдалося. Часто навчальний процес переривався через використання навчальних приміщень для потреб німецьких військових частин та матеріальні труднощі, а на початку 1943 р. у зв'язку з трудовою мобілізацією молоді інститут був взагалі закритий.

У лютому 1942 р. відбулося відкриття Вінницького медичного інституту. А вже восени 1942 р. 84 випускники медінституту отримали дипломи лікаря нового зразка. На базі медичного інституту був відкритий медичний технікум. На фельдшерський та акушерський відділи приймалися особи,

які мали освіту 7 класів, а на зуболікарський — 9 класів. Вимоги до навчання були досить високими. Студенти зубної терапії, наприклад, допускалися до практики тільки у випадку складання іспитів із середнім балом не менше чотирьох¹⁰.

Продовжував підготовку кадрів фармацевтичний технікум. У червні 1942 р. 24 випускники цього навчального закладу були направлені для роботи в аптеках міста та області. На кінець 1942 р. тільки у фармацевтичному, медичному, енергетичному та будівельному технікумах м. Вінниці навчалось 943 студенти. Фахівців з агрономії, тваринництва, садівництва та городництва готували Турбівський та Якушинецький сільськогосподарські технікуми. Однак, з лютого 1943 р. через трудову мобілізацію молоді до Німеччини відсоток відвідування студентами занять знизився. У будівельному технікумі залишилося 29 студентів, енергетичному — 48, ремісничій школі — 100¹¹. На початку 1943 р. навчання в інститутах і технікумах Вінниччини припинялося, а студентська молодь мобілізувалася для виконання громадських робіт та відправлялася на роботу до Німеччини.

Навчання в школах, інститутах і технікумах було платним. Навчання у I–IV класах коштувало 100 крб. (10 марок), у IV–VII — 200 крб. (20 марок) за навчальний рік. Студенти заочної форми навчання педінституту платили 30 марок (300 крб.). Найдорожчим було навчання у медичному інституті, тут студенти платили 30 марок за навчальний семестр. В окремих випадках за рішенням відділів опіки навчальних закладів студенти-сироти та відмінники переводилися на пільгове навчання. У 1942 р. в медичному технікумі було переведено на 50% навчання 15 студентів і 8 на безкоштовне¹².

Події на фронті та перспектива подальшої затяжної війни з Радянським Союзом змінили ставлення німецької влади до дій української інтелігенції щодо організації роботи закладів культури та освіти. Нацисти все більше розглядали українців як робочу силу рейху. Міністр східних територій Розенберг у

листопаді 1942 р. в таємній інструкції Е. Коху наголошував, що, насамперед, необхідно відмовитися від відновлення в Україні вищих учбових закладів. В школах слід залишити тільки чотири класи, які в 1943 р. також варто закрити¹³.

Через закриття шкіл, а також об'єднання класів відбувалося значне скорочення учительських кадрів. Чимало школярів залишили навчання. Регулярно школу відвідувало лише 20–30 відсотків учнів. У школі № 1 м. Вінниці протягом 1942–1943 р. з 241 учня навчання залишили 33. Подібною була ситуація в школі № 4¹⁴. Більш організовано навчання відбувалося в початкових класах. Все ж у 1942–1943 навчальному році в школах міста було організовано навчання 2002 учнів. З них 321 учень закінчив школу, 1503 переведено у старші класи, 175 дітей було залишено на повторне навчання переважно через неможливість відвідувати заняття за відсутності взуття чи одягу, важке матеріальне становище та потребу шукати заробіток і прохарчування. Виявилися марними сподівання, що німці прихильно поставляться до освітніх та культурних запитів і проблем українців.

Таким чином, пропонований матеріал дозволяє частково з'ясувати становище культурно-освітньої мережі Вінниччини в період нацистської окупації та намагання української інтелігенції налагодити її роботу. У перспективі ґрунтовне дослідження даної проблеми сприятиме підготовці узагальненої праці з історії освіти та закладів культури України в період Великої Вітчизняної війни.

Примітки:

¹ Безсмертя. Книга пам'яті України. 1941–1945. – К., 2000; Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941–1945 рр. у 3 т. – К., 1967–1969; *Косик В.* Україна і Німеччина в Другій світовій війні. – Париж–Нью-Йорк–Львів, 1993; *Коваль М.В.* Україна в Другій світовій та Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.): Україна крізь віки. – Т. 12. – К, 1999; *Вінниця. Історичний нарис.* – Вінниця, 1964; *Зінько Ю.А., Гінда В.В.* Освітні заклади

Вінниччини у роки німецько-фашистської окупації (1941–1944 рр.) // Сторінки воєнної історії України. – Випуск 6. – К., 2002.

² Державний архів Вінницької області (далі — ДАВО). – Ф.П.-158., оп. 5, спр. 259. – Арк. 108.

³ Там само. – Арк. 187, 201.

⁴ З-над Божої ріки. Літературний бібліографічний словник Вінниччини. – Вінниця, 2001. – С. 28, 151, 164, 338.

⁵ ДАВО. – Ф.П.-58, оп.5, спр. 259. – Арк. 132 зв.

⁶ Там само. – Спр. 258. – Арк. 34.

⁷ ДАВО. – Ф.Р.-311, оп. 2, спр. 20. – Арк. 4.

⁸ ДАВО. – Ф.П.-158, оп. 5, спр. 259. – Арк. 163.

⁹ Там само. – Арк. 26, 146.

¹⁰ Там само – Арк. 130, 132, 171 зв.

¹¹ Там само. – Ф.Р.-1311, оп. 2, спр. 20. – Арк. 5.

¹² Гінда В.В. Вищі учбові заклади Вінниччини в роки німецько-фашистської окупації (1941–1944 рр.) // Поділля у контексті української історії: Збірник матеріалів Всеукраїнської наукової конференції. – Вінниця, 2001. – С. 283.

¹³ Україна в другій світовій війні у документах: Збірник німецьких архівних матеріалів (1941–1942 рр.). – Т. 2. – Львів, 1998. – С. 342.

¹⁴ ДАВО. – Ф.Р.-1311, оп. 2, спр. 20. – Арк. 4, 61.